

Staša Babić*Odeljenje za arheologiju,
Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu*

stasa.babic@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-3196-4406>**„Ne zaboraviti Kropotkina!“¹****Još jednom o interdisciplinarnim pozajmicama***

Apstrakt: Arheologija podrazumeva izučavanje pojava koje po tradicionalnoj akademskoj podeli pripadaju domenima kako prirodnih, tako i društvenih nauka, kao i humanističkih disciplina. Ova okolnost postavlja specifične epistemološke probleme i neminovno dovodi do nužnosti razmatranja o interdisciplinarnim prožimanjima. S druge strane, postavlja se pitanje društvene relevantnosti arheološkog znanja i cilja istraživanja. Ovde se predlaže put arheološkog istraživanja kroz posmatranje sveta kao jedinstvene celine, sazdate jednako od *prirodnih* i *društvenih* pojava, u potrazi za alternativnim rešenjima za probleme savremenog sveta. Život i rad Petra Kropotkina, prirodnjaka i revolucionara, nudi inspiraciju u ovom pravcu.

Ključne reči: arheološka epistemologija, društveno relevantno znanje, priroda/kultura, evolucija, anarhizam

Gotovo je nemoguće zamisliti da pojedinačno polje znanja napreduje izolovano od drugih i da u nekoj meri ne uključuje pretpostavke, zaključke i/ili metode koji su primarno razvijeni u nekom drugom disciplinarnom kontek-

¹ Ovim citatom iz *Dnevnika* Franca Kafke počinje pogovor izdanja *Anarhizam i moral* (Đinđić 1984, 237).

* Realizaciju ovog istraživanja finansijski je podržalo Ministarstvo nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije u sklopu finansiranja naučnoistraživačkog rada na Univerzitetu u Beogradu – Filozofskom fakultetu (broj ugovora 451-03-137/2025-03/200163). Sredstva su obezbeđena od poreskih obveznika – građana Republike Srbije, dok je rad na tekstu protekao pod uslovima sistemske represije i otvorenih medijskih, pravnih, finansijskih i psiholoških pritisaka od strane vladajućeg režima na čitavu akademsku zajednicu u zemlji. Prethodna verzija izložena je na godišnjoj konferenciji Evropske asocijacije arheologa, septembra 2019. godine u Bernu, Švajcarska. Zahvaljujem Ivani Živaljević, Zorici Kuzmanović i Slobodanu Peroviću za dragocene komentare i savete, a anonimnim recenzentima za blagotvornu kritiku.

stu. Da bi ovi susreti u „*zonama razmene*“ (Galison 2010; Babić 2018, 116 i dalje) bili plodonosni, potrebno ih je uvek iznova preispitivati, posebno kada se radi o oblasti istraživanja koja je nužno interdisciplinarna, kao što je to slučaj sa arheologijom, koja od antikvarskih početaka, pa sve do trenutnih žustrih teorijskih debata, jednako traži uporište u domenu prirodnih nauka i, s druge strane, u tradiciji humanističkih disciplina (Babić 2018). Epistemička dilema proističe iz karaktera osnovnog izvora podataka kojim arheolozi rukuju: materijalnih tragova ljudskih radnji, koje je moguće posmatrati na mnogo različitih načina, od njihovih fizičko-hemijskih svojstava, pa sve do simboličkih uloga koje artefakti igraju u društvenim odnosima unutar ljudskih zajednica. Ova osobenost arheologije čini deo „*paradoksa materijalne evidencije*“, kako su se o našem predmetu istraživanja slikovito izrazili Alison Vajli i Robert Čepmen (Chapman and Wylie 2016, 1 i dalje), i često je u središtu ključnih debata u polju teorijske arheologije. Tipičan je primer procesnog programa, koji je blizak pozitivističkom stavu u istraživanju, i postprocesne kritike, čiji je sam početak obeležen okretanju prema hermeneutičkim načelima (Babić 2018). Rešenje se poslednjih decenija traži u *ontološkom obrtu* – načinu posmatranja materijalne kulture pozajmljenom iz filozofije i socijalne antropologije, koji podrazumeva da treba napustiti gledište po kojem je ljudsko delovanje njena primarna komponenta, te da se realnost sastoji od niza različitih pojava, koje sve zaslužuju jednaku pažnju posmatrača i njihov status postojanja je jednako relevantan (Harris and Cippola 2017; Kuzmanović 2023; Babić 2019). Uporedo sa ovim predlogom fundamentalne promene nekih od osnovnih teorijskih načela arheologije, snažan upliv velikog broja istraživačkih tehnika pozajmljenih iz prirodnih i tehničkih nauka dovodi do metodoloških inovacija u istraživačkoj praksi, sa nužnim epistemičkim posledicama (Babić 2023).

Rezultat je da je disciplinarno polje danas jednako fragmentovano kao što je oduvek bilo, s tim što postaje moguće ovu situaciju posmatrati pre kao njegovu prednost, nego kao nedostatak (Currie 2018). Umesto da tragamo za jedinstvenim istraživačkim programom, za napredak discipline može biti korisnije da pomno preispitujemo mogućnosti, ograničenja, prednosti i mane mnogih strategija koje su nam na raspolaganju i da osnažujemo svoj potencijal za interdisciplinarnost (Babić 2023). Ukoliko krenemo ovim putem, svakako je presudno važno da preispitujemo epistemički potencijal raspoloživih strategija, odnosno mogućnost da nas dovedu do relevantnih znanja o arheološkoj prošlosti. Na taj način, otvara se pitanje šta jesu relevantna arheološka znanja, koje takođe nema jednoznačan odgovor. Arheolozi već gotovo čitav vek vode debatu o tome koja vrsta znanja o događajima u prošlosti je moguća na osnovu materijalnih tragova ljudskih radnji i šta je od toga uopšte vredno naših napora (Chapman and Wylie

2016, 15 i dalje). Jedan mogući stav po ovom pitanju eksplicitno su artikulirali Majkl Šenks i Randal Megvajer, kada su napisali: „*Disciplina koja prosto odgovara na sopstvene percipirane potrebe i interese, ... koja postoji radi sebe same ('znanje bez interesa'), jeste dekadentno samopovlašđivanje*“ (Shanks and McGuire 2000, 61). Sledim ovaj trag u tvrdom uverenju da se svako istraživanje odvija u određenom društvenom kontekstu, od njega zavisi i na njega (treba da) utiče. Ovakvo stanovište temelji se na dugotrajnim razmatranjima mnogih autora u oblastima filozofije i sociologije nauke, i već decenijama ima svoje odjeke u arheologiji (više o tome: Babić 2018). Smatram, dakle, da je relevantno ono arheološko znanje koje doprinosi razumevanju ne samo prošlosti, već i sadašnjosti, kako u smislu geneza pojava, sličnosti i razlika među realizovanim rešenjima, tako i kao izvor nadahnuća za bolja i pravednija rešenja u budućnosti. Drugim rečima:

„*Naučno istraživanje je plodonosno samo pod uslovom da ima jasan cilj – da je sprovedeno sa namerom da se nađe odgovor na jednostavno, dobro postavljeno pitanje. ... Koje društvene forme najbolje obezbeđuju u određenim društvima, i među ljudima uopšte, najveću opštu sreću i otud najviši stepen vitalnosti? Za koje oblike društva je najverovatnije da će omogućiti da opšta sreća narasta i razvija se u kvantitetu i kvalitetu, odnosno da će postati savršenija i raznovrsnija?*“ (Kropotkin 1995, 55).

Petar Kropotkin (1842–1921), koji je postavio ova pitanja, nije bio arheolog i nije mu bila namera da ponudi smernice specifične za ovo ili bilo koje drugo pojedinačno polje istraživanja, već da izloži celovit program „*moderne nauke*“, obuhvatajući i prirodne i društvene pojave. Njegova sopstvena istraživanja protezala su se od geografije i biologije, do istorijskih, društvenih i političkih razmatranja, često se nadovezujući i nadopunjujući bez čvrsto postavljenih disciplinarnih granica. Sve do danas njegovi radovi navode se u različitim oblastima istraživanja (McKay 2008), od autora koji se bave moralnom filozofijom (Morris 2002), do onih koji razmatraju probleme nastale klimatskim promenama (Albrecht 2016). Na taj način, Kropotkinova naučna zanimanja u punoj meri obuhvataju sve oblasti znanja koje se presecaju i u arheološkom istraživanju i čije usklađivanje predstavlja centralnu temu u razmatranjima budućnosti discipline (*npr.* Babić and Milosavljević 2023; Novaković 2023). Zato je namera ovog teksta da ponudi početni uvid u njegove ideje, u uverenju da njihovo uključivanje u interdisciplinarnu „zonu razmene“ može značajno obogatiti arheološki pogled na svet. Jedna od mogućih posledica može biti i da se arheolozi odlučnije upuste u potragu za „*odgovorom na jednostavno, dobro postavljeno pitanje*“ o tome „*koje društvene forme najbolje obezbeđuju u određenim društvima, i među ljudima uopšte, najveću opštu sreću*“.

Princ – anarhista

Polazeći od pretpostavke da je proizvodnja znanja uvek u dinamičnom odnosu sa društvenim kontekstom u kojem se odvija (Babić 2018), za puno razumevanje nekog idejnog sveta potrebno je kontekstualizovanje u istorijski, socijalni i kulturni okvir u kojem je nastao. Na taj način jasnije sagledavamo one elemente rada prethodnika koji su još uvek delatni i na koje se možemo osloniti, kao i ograničenja koja pri tome moramo imati u vidu (*up.* Bandović 2025; Palavestra 2020). U slučaju Petra Kropotkina, „*ono što je oduvek fasciniralo... bio je narušeni sklad između njegovih ideja i načina života, između koncepta emancipovanog društva i metoda putem kojih je taj oblik zajednice trebalo realizovati*“ (Đinđić 1984, 238). Kako bismo obuhvatili punu širinu njegovih ideja, ne možemo zaobići činjenicu da je njegovo ime pre svega povezano sa anarhizmom i sa njegovim tvrdim uverenjem da se ljudska istorija kreće u pravcu udaljavanja od centralizovane moći, prema jednakosti, slobodi i ukidanju države (Fiala 2021). Međutim, u razumevanju njegovog rada neće nam pomoći popularna slika anarhiste kao nihiliste sklonog nasilju i haosu, nastala kao posledica činjenice da je „*malo doktrina ili pokreta koji u javnoj svesti izazivaju toliko zbnunjenosti, i malo ih je koji su u sopstvenoj raznolikosti pristupa i akcijama dali toliko povoda za konfuziju*“ (Woodcock 1975, 7).

Razlozi zbog kojih su značenja reči *anarhizam* i *anarhija* postali u tolikoj meri zbnunjujući mogu se tražiti na različitim mestima, što daleko prevazilazi nameru ovog teksta i njegov mogući obim. Raznolikost o kojoj govori Vudkok svakako je jedan od izvora konfuzije, pa je moguće tvrditi da tačan obim ovih pojmova zavisi od toga sa kojeg se mesta posmatra širok anarhistički pejzaž (Long 2020, 28). Tako se sa idejama anarhizma mogu povezati različiti gerilski pokreti, kao što su zapatisti u Meksiku, čije akcije nisu uvek miroljubive, ali i Mahatma Gandi – samo oličenje pacifizma (Fiala 2021). Ono što je, međutim, zajedničko svim ovim pozicijama jeste da preispituju izvore društvenog autoriteta i moći. Otud, *anarhija* nije društveno stanje bez pravila, već bez vladara koji autoritet stiču nekim oblikom državne prinude (Chartier and Van Schoelandt 2020, 1). Iako se danas može činiti da odsustvo države neminovno vodi u kaos, arheolozi znaju da je čovečanstvo daleko duže živelo u drugačijim oblicima udruživanja (*up.* Graeber and Wengrow 2021). Rani moderni politički mislioci, poput Tomasa Hobsa, Džona Loka ili Imanuela Kanta, uložili su mnogo truda da objasne i obrazlože nužnost autoriteta države kao sredstva za uređenje društva (Chartier and Van Schoelandt 2020, 2). Na drugoj strani, iako se koren anarhističkih ideja, koje dovode u pitanje ovu nužnost, mogu naći u tako dalekoj prošlosti kao što su antičke filozofske škole epikurejaca i kinika (Fiala 2021), prvi autori koji sami sebe tako nazivaju pojavljuju se tokom 19. veka. Od Pjer-Žozefa Prudona (Pierre-Joseph Proudhon, 1809–1865) u Francuskoj i

Viljema Godvina u Engleskoj (William Godwin, 1756–1836), do Mihaila Bakunjinina (1814–1876) u Rusiji, politički pejzaž ovog vremena nije oskudevao u misliocima koji su osporavali neminovnost države kao jedinog načina uređenja ljudskog društva (Chartier and Van Schoelandt 2020, 3). Njihovi argumenti bili su međusobno različiti, čime započinje duga istorija račvanja zagovornika neke vrste anarhističkih načela, koja danas pokriva širok spektar ideja, od onih koji se zalažu za slobodno tržište, preko sažimanja sa hrišćanskom religijom, do feminističkih i antikolonijalnih pokreta (Fiala 2021). U ovom razuđenom mozaiku posebno mesto pripada Petru Kropotkinu.

Kao što svedoči njegova autobiografija *Zapisi jednog revolucionara* (Kropotkin 2021), njegova politička uverenja formirana su konkretnim životnim iskustvima, koja je posmatrao okom naučnika i u njima nalazio dokaze za suštinsku povezanost između prirodnih i društvenih pojava. Rođen je 1842. godine u plemićkoj porodici bliskoj ruskom carskom dvoru, u poziciji koja je predodređivala njegov obrazovni i profesionalni put. Kao pitomac Paževskog korpusa – elitne vojne škole, stekao je temeljna znanja svojeg vremena u oblasti tehničkih i prirodnih nauka, ali je potom načinio nekonvencionalan izbor: 1862. godine po svojoj volji stacioniran je u garnizon u veoma udaljenom delu Carstva, na obalama reke Amur u Sibiru, gde se posvetio proučavanju geografije, geologije i živog sveta ovog područja. Kasnije je o tome zapisao:

„Dva aspekta životinjskog života ostavila su na mene najveći utisak tokom putovanja... koja sam preduzeo u svojoj mladosti. Jedan je krajnja ozbiljnost borbe za opstanak koju većina životinjskih vrsta mora da vodi protiv surove prirode... A drugi je u tome što, čak ni na onim mestima gde je životinjski život bujao u izobilju, nisam uspeo da pronađem – iako sam je željno tražio – tu ogorčenu borbu za uslove opstanka, ... koju su mnogi darvinisti (ali ne i sam Darwin) smatrali glavnom karakteristikom borbe za život“ (Kropotkin 2017, 9).

Prirodnjačka zapažanja nisu bila jedina iskustva koja je sticao, pa u *Zapesima* o ovom periodu svojeg života kaže:

„Pet godina koje sam proveo u Sibiru predstavljalo je za mene istinsku školu života i ljudske prirode. Dolazio sam u dodir sa različitim tipovima ljudi, s najboljima i najgorima, sa onima koji su bili na vrhu društvene lestvice i onima koji su tavorili na samom njenom dnu: sa skitnicama i takozvanim nepopravljivim zločincima“ (Kropotkin 2012, 146).

„*Takozvani nepopravljivi zločinci*“ bili su zatočenici kažnjeničkih kolonija, među kojima je i tada bilo mnogo onih osuđenih zbog političkog protivljenja vlastima, kao što je bio Mihail Bakunjin, koji je odande utekao 1861. godine i nastavio svoj anarhistički put. Suočen sa sudbinama onih koji su „*tavorili na dnu društvene lestvice*“, Kropotkin je 1867. napustio vojnu službu, posvetio se radu u Ruskom geografskom društvu i objavio radove o geomorfologiji Sibira,

koji su mu doneli ugled na međunarodnoj naučnoj sceni, ponudu da postane sekretar Ruskog geografskog društva, kao i veliko lično zadovoljstvo: „*Ko je bar jednom u životu iskusio uzbuđenje naučnog stvaralaštva nikada neće zaboraviti taj trenutak blaženstva*“ (Kropotkin 2012, 195). Ponudu je odbio: „*Ali kakvo sam pravo imao na te uzvišene radosti, dok je svuda oko mene teška beda i mukotrpa borba za parče suvog hleba...?*“ (Kropotkin 2012, 206), i umesto naučne karijere otisnuo se u pohod sticanja drugačijih znanja. Uključio se u rad Kruga Čajkovskog – „*kružoka samorazvoja*“ (Kropotkin 2012, 255), društva za obrazovanje i unapređenje emancipatorskih ideja kroz debate i izdavačku delatnost, čiji je cilj bio „*razrešiti važno pitanje koje je stajalo pred omladinom: na koji način ona najviše može da bude korisna narodu. Postepeno, dolazilo se do zaključka da postoji samo jedan put: treba otići u narod i živeti njegovim životom*“ (Kropotkin 2012, 256). Uskoro je krenuo još dalje, u evropske zemlje, u potrazi za istomišljenicima. Poseban utisak na njega ostavilo je putovanje u Švajcarsku, u kanton Jura, gde se 1872. godine susreo sa udruženjem časovničara, čiji je način organizovanja života i rada u zajednici opisao ovako:

„... odsustvom podele na vođe i ostale može se objasniti to što je svaki član federacije nastojao da sam izgradi sopstveni stav o bilo kom pitanju. Ti radnici nisu predstavljali stado koje bi vođe koristile za svoje političke ciljeve. 'Vođe' su ovde jednostavno bili aktivniji drugovi – više ljudi od inicijative nego rukovodioci“ (Kropotkin 2012, 243).

Susret sa samoorganizovanim švajcarskim zanatlijama utvrdio je Kropotkina u uverenju koje je poticalo još iz njegovih posmatranja ljudi i životinja u Sibiru, da je emancipacija identična sa samoorganizovanjem i saradnjom među članovima zajednice (Đinđić 1984, 243), i doveo do njegove konačne političke identifikacije: „*I kada sam posle jednonedeljnog boravka među časovničarima napuštao planine, moj je pogled na socijalizam bio definitivno formiran. Postao sam anarhista*“ (Kropotkin 2012, 243).

Kropotkinov definitivni preobražaj od povlašćenog izdanka carske aristokratije do odlučnog revolucionara nije promakao ni ruskim vlastima, pa je po povratku u zemlju postao predmet državnog nadzora, koji je doveo do hapšenja 1874. godine i utamničenja u tvrđavi Sv. Petra i Pavla. Dve godine kasnije, odvažnim i složenim planom organizovano je njegovo bekstvo iz zatvora (Kropotkin 2012, 310–320), posle čega počinju duge decenije njegovog izgnanstva u Velikoj Britaniji, Švajcarskoj, Belgiji, Francuskoj, gde ga je „*zahvatilo talas anarhističkog pokreta, koji je baš u to vreme rastao u Evropi*“ (Kropotkin 2012, 321). Sredstva za život zarađivao je kao saradnik časopisa *Nature* i *Times*, i kao pisac odrednica za *Enciklopediju Britaniku* (Đinđić 1984, 245). Tokom ovih godina napisao je i svoja ključna dela: *Osvajanje hleba (The Conquest of Bread, 1892)*, *Polja, fabrike i radionice (Fields, Factories, and Workshops, 1898)*;

Kropotkin 1974), *Uzajamna pomoć. Faktor evolucije (Mutual Aid: A Factor of Evolution, 1902; Kropotkin 2017)*. U Rusiju se vratio posle Oktobarske revolucije, ali njegovo razumevanje slobode razlikovalo se od onog koje je odnelo prevagu. Nove vlasti ne samo da nisu prihvatale načela za koja se on zalagao, već su anarhizam ubrzo svrstale u protivničke redove i aktivno radile na njegovom potiskivanju političkim, ali i policijskim i vojnim sredstvima (Đinđić 1984, 261–266). I sam Kropotkin bio je predmet pritisaka, pa se povukao iz političkog života i umro u Dmitrovu 1921. godine. „*Sahranjen je nekoliko dana kasnije, u Moskvi. Pogrebu je prisustvovalo nekoliko hiljada ljudi. Tog dana su se na ulicama Moskve poslednji put mogle videti crne anarhističke zastave*“ (Đinđić 1984, 266). Časopis *Nature* u svojem broju od 3. februara 1921. (*Volume 106*) objavio je sa dubokim žaljenjem da je umro njihov uvaženi saradnik.

Kropotkinovu smrt obeležili su, dakle, i njegovi saborci na ulicama Moskve i naučna zajednica okupljena oko onda i sada visoko uvaženog časopisa, kao što i priliči životu koji je protekao posvećen potrazi za naučnim odgovorom na pitanje: „*Koje društvene forme najbolje obezbeđuju u određenim društvima, i među ljudima uopšte, najveću opštu sreću?*“ (Kropotkin 1995, 55). Silu koja pokreće „*najveći stepen vitalnosti*“ u prirodi i društvu Kropotkin je video u *uzajamnoj pomoći*.

Evolucija: uzajamna pomoć ili borba za opstanak?

Duga je istorija ideje o neprekidnom nizu zakonomernih promena pojava kroz vreme, kao i namere da se identifikuju mehanizmi ovog procesa. U prirodnim naukama, pre svega u biologiji (Sapp 2003; Millstein 2024), početak ovog toka veže se za *teoriju evolucije* Čarlsa Darvina (Charles Darwin, 1809–1882), koja se može označiti kao jedna od najznačajnijih prekretnica u našem razumevanju sveta (Weinert 2009). S druge strane, istraživači kulture od Luisa Morgana (Lewis Henry Morgan, 1818–1881) tragaju za zakonitostima promena u društvu koje označavaju terminom *kulturna* ili *socijalna evolucija* (Lewens and Buskell 2003). Ove dve linije mišljenja povezane su na mnogo načina, sve do eksplicitne primene metoda populacione biologije na kulturne odlike ljudskih zajednica (Boyd and Richerson 1985). Arheolozi i u ovom slučaju ravnomerno pozajmljuju koncepte i zaključke prirodnih i društvenih nauka, pa tako, na primer, biološka evolucija hominina predstavlja važan sastavni deo arheološkog istraživanja najstarije praistorije (Higham 2021), dok je koncept kulturne/socijalne evolucije obeležio neke od fundamentalnih pretpostavki i pokrenuo mnoge žustre debate unutar discipline (Pluciennik 2005). Sve ove moderne oblasti znanja su u svoje viđenje ugradile mnogo starije ideje, prisutne kako kod antičkih filozofa, tako i u široko i dugo prihvaćenim opštim predstavama o prirodi i svetu (Stoczkowski

1996; Žakula 2013). Koncept sa tako dugačkom i burnom istorijom svakako je i sam prolazio *evoluciju*, pa njegov sadržaj nije isti u svakom trenutku, od prvog naučnog definisanja do danas, niti u svim oblastima istraživanja koje se njime služe (Dupré 2003). Ono što je, međutim, zajedničko u svim pogledima na evoluciju, kako u prirodi, tako i u društvu, jeste pretpostavka da postoje opšti i uvek važeći faktori koji uslovljavaju promene, da je njih moguće identifikovati i naučno posmatrati.

Jedan od ovih faktora koji je najviše prisutan u javnoj sferi jeste *borba za opstanak*, onako kako ju je opisao Herbert Spenser (Herbert Spencer, 1820–1903), u svojoj knjizi *Principi biologije*, objavljenoj 1864. godine (Sapp 2003), podrazumevajući da će organizmi koji su najbolje prilagođeni svojoj sredini iz nje istisnuti one koji su slabiji i biti u reproduktivnoj prednosti. Znatno pre nego što je Spenser uspostavio borbu za opstanak kao *zakon prirode*, Tomas Hobs (Thomas Hobbes, 1588–1679) je u svojem spisu *Levijatan* stvorio snažnu sliku *prirodnog stanja* ljudske egzistencije, u kojem vlada neprekidna *borba svih protiv svih*, pojedinaca sklonih nasilju i koristoljublju, koja se može sputati samo kroz primenu strogih pravila, nametnutih nekim autoritetom (Sapp 2003, 56; Thomas 2004, 23, 101–103). Iako se danas ni u biologiji ni u društvenim naukama ova mračna slika sveta više ne smatra adekvatnim objašnjenjem, njena pojednostavljena verzija široko je zastupljena u javnom diskursu i služi kao objašnjenje i opravdanje za uspeh jednih i nedaće drugih članova zajednice, predodređenih nekim *prirodnim zakonom* za mesto koje im u društvu pripada. Vredi istaći da snagu ovoj ideji daje njena duga istorija i legitimitet koji treba da proističe iz *naučnog* posmatranja sveta, pa se u ogromnim tiražima prodaju naučno-popularne knjige, poput one Juvala Noe Hararija (Harari 2014) ili Stivena Pinkera (Pinker 2002), koje ne reprodukuju eksplicitno ideje Spensera i Hobsa, ali nastoje da objasne napredak čovečanstva čitavim nizom mera kojima se suzbija prirodna sklonost ljudi ka uzajamnoj diskriminaciji.

Postoji, međutim, i druga tradicija koja, nasuprot borbi, kao ključni faktor opstanka vrsta vidi u prirodnoj sklonosti ka *saradnji* i *uzajamnoj pomoći* među jedinkama: „*to je instinkt koji se sporo razvio među životinjama i ljudima tokom izuzetno duge evolucije, i koji je naučio i životinje i ljude snazi koju mogu da steknu praktikovanjem uzajamne pomoći i podrške, i radostima koje mogu da pronađu u društvenom životu*“ (Kropotkin 2017, 14). Dakle, nasuprot mračnoj slici *prirodnog stanja* koje podrazumeva bespoštednu borbu u kojoj nužno dominira snažniji, postavljen je princip *kooperacije* i *zajedništva*. Ideja o povezanosti svih živih bića, koja kroz recipročnosti streme zajedničkom cilju, čini okosnicu škole koju je pokrenuo Karl Line (Carl Linnaeus, 1707–1778), svojim spisom o „ekonomiji prirode“, objavljenim 1749. godine (Sapp 2003, 59). Termin *mutualizam*, namenjen označavanju ove tendencije, prvi put se pojavljuje u tekstu predavanja koje je belgijski zoolog Pjer-Žozef van Beneden (Pierre-Jo-

séph van Beneden, 1809–1894) održao na univerzitetu u Luvenu 1872. godine (Sapp 2003, 58–59). Pa ipak, u zapadnoevropskoj tradiciji *borba za opstanak* bila je dominantna ideja ranih evolucionista. Nasuprot tome, među ruskim naturalistima 19. veka preovlađivalo je mišljenje da je saradnja među jedinkama iste vrste daleko značajniji faktor opstanka (McKay 2008; Sapp 2003, 57). Vodeći zoolog Karl Kesler (Karl Fedorovich Kessler, 1815–1881) ovoj opšteprihvaćenoj ideji dao je oblik „*koherentne intelektualne tradicije*“ (Todes 1989, 104), u predavanju pod naslovom „*O zakonu uzajamne pomoći*“, koje je 1880. godine održao na ruskom kongresu prirodnjaka u Sankt Petersburgu:

„*Keslerova ideja je bila da pored zakona međusobne borbe postoji u prirodi zakon uzajamne pomoći koji je, za uspeh u borbi za opstanak, a naročito za progresivnu evoluciju vrsta, mnogo značajniji od zakona međusobne borbe. Taj predlog... mi je izgledao kao toliko tačan i toliko značajan da sam odmah... počeo da sakupljam materijale za dalji razvoj te ideje*“ (Kropotkin 2017, 11).

Kropotkin je tako u ruskom akademskom prostoru našao uporište za tumačenje zapažanja koja je stekao tokom svojih putovanja po Sibiru i Švajcarskoj, drugačije od onog koje je u to vreme preovlađivalo u zapadnoj Evropi i posebno u Velikoj Britaniji. Krajnji rezultat je njegova knjiga *Uzajamna pomoć: faktor evolucije*, prvi put objavljena 1902. godine, zasnovana na podacima o ponašanju jedinki prikupljenim iz prirodnjačkih posmatranja, istorijskih izvora i uvida u ljudsko društvo njegovog sopstvenog vremena. Počinje poglavljima o uzajamnoj pomoći među životinjama, od beskičmenjaka, mrava, pčela i ptica, sve do sisara, kao što su vukovi, lavovi i majmuni. Ovaj prirodnjački pregled završava se zaključkom:

„*U velikoj borbi za život, za najveću moguću punoću i snagu života sa najmanjim utroškom energije – prirodna selekcija stalno traži načine da upravo izbegne konkurenciju što je više moguće. ...To je tendencija prirode, ne uvek ostvarena, ali uvek prisutna... To je ono čemu nas priroda uči; i upravo to rade sve one životinje koje su dostigle najviše mesto u svojim posebnim klasama*“ (Kropotkin 2017, 75–76).

Evolutivna biologija svakako se mnogo promenila od početka 20. veka i danas istraživači u ovoj oblasti raspolazu mnogo detaljnijim znanjima, koja im u vreme kada je pisao Kropotkin još uvek nisu bila na raspolaganju ili nisu predstavljala opšteprihvaćena gledišta, kao što je slučaj sa Mendelovim (Gregor Johann Mendel, 1822–1884) zapažanjima o nasleđivanju, koja su trasirala put genetici (Woodcock 1995, 112). Tako skoro vek i po posle prvog izdanja *Uzajamne pomoći* postoje sve brojniji radovi koji „*naučno opovrgavaju stanovište da su evolucija i život zasnovani isključivo na kompetitivnoj borbi*“ (Albrecht 2016, 14). Čini se da su po tom pitanju danas brojni istraživači života na Zemlji mnogo bliži Kropotkinovom nego Spenserovom gledištu (*up. npr.* Tsing 2020).

Sledeća poglavlja *Uzajamne pomoći* zasnivaju se na etnografskim podacima o „uzajamnoj pomoći među Bušmanima, Hotentotima i Eskimima“, u čijim običajima i načinima prevladavanja različitih životnih prepreka Kropotkin identifikuje kooperaciju kao vodeći princip. Koristeći termine *divljaštvo* i *varvarstvo* da označi ova društva, on jasno prelazi iz oblasti biološke evolucije u konceptualni okvir postavljen Morganovim *Drevnim društvom*. Na osnovu istorijskih podataka o srednjovekovnim selima i gradovima, on u svakodnevnom životu ljudi nalazi mnoge primere samoorganizovanja koji su predstavljali okosnicu dobrobiti za sve članove zajednice, kao što su zanatske gilde i druga udruženja nastala mimo vrhovnih autoriteta, često upravo kao sredstvo za ograničavanje njihovog mešanja. Poslednja poglavlja govore o načinima na koje su ovi principi preneti u društvo njegovog vremena, kroz zadruge, sindikate i štrajkove, kao i „*bezbrojna društva za udruženo delovanje u svim mogućim vidovima*“ (Kropotkin 2017, 8). Polazeći, dakle, od beskičmenjaka i završavajući sa ljudskim društvom u kojem je sam živeo, Kropotkin knjigu zaključuje rečima:

„U praktikovanju uzajamne pomoći, koje možemo pratiti unazad sve do najranijih početaka evolucije, mi dakle pronalazimo pozitivno i nesumnjivo poreklo naših etičkih pojmova; i možemo potvrditi da je u etičkom napretku čoveka, uzajamna pomoć – a ne međusobna borba – imala vodeću ulogu“ (Kropotkin 2017, 250).

Etička dimenzija njegovog rada posebno je privukla političke mislioce kasnijih vremena, pa je tako prva zbirka odabranih Kropotkinovih tekstova u našoj sredini objavljena pod naslovom *Anarhizam i moral*, u čijem pogovoru priređivač skreće pažnju na „*horizont zajednice kao polja u kojem se moralnost razvija*“ (Đinđić 2017, 241; v. *takođe* Morris 2022). Nimalo slučajno, neke skorašnje studije savremenog civilnog društva počinju upravo posmatranjem etnografskog i istorijskog materijala o samoorganizovanju u kantonu Jura (Layton 2006, 2–3). U svetu u kojem su načini udruživanja koje smo donedavno smatrali besprekornim podvrgnuti suštinskom preispitivanju, kao što je to slučaj sa modernom demokratijom (*npr.* Ransijer 2017), drugačiji principi zajedništva postaju sve češća tema istraživača ljudskog društva, pa i oni za koje su se zalagali osnivači anarhističkih ideja, među njima i Kropotkin (Chartier and Van Schoelandt 2020). *Uzajamna pomoć* nastala je kao jedan od rezultata nastojanja da se anarhizam utemelji *naučnim metodom* (Đinđić 1984, 246).

Anarhistički naučni metod

Kropotkin je bio odan uverenju da je nauka jedan od važnih puteva prema emancipaciji svih ljudi, i čitavog života pisao je i objavljavao tekstove koji su bili namenjeni širokoj publici (Woodcock 1995). Jedan takav tekst, objav-

ljen 1901. godine na ruskom, pa potom na engleskom 1912. godine, nosi naslov *Moderna nauka i anarhizam* (Kropotkin 1995, 15–107) i namera mu je da predstavi elemente svih oblasti istraživanja na način primeren njegovom čitalaštvu, jer „ne smemo zaboraviti da su ljudi od nauke tek obični ljudi i da većina njih pripada klasi onih koji žive lagodno, pa otud dele predrasude te klase“ (Kropotkin 1995, 15). Zato on izlaže istoriju moderne nauke, od njenog početka u 18. veku, da bi naglasio one njene aspekte koje smatra plodotvornim za opšti napredak. Sa velikim entuzijazmom govori o postavljanju temelja „pravog naučnog metoda, induktivno-deduktivnog metoda“², čiji je cilj da se prikupe činjenice o svetu, uspostave generalizacije i otud indukcijom dođe do utemeljenih zaključaka (Kropotkin 1995, 20–21). Ovo važi za sve oblasti istraživanja, jer „nema razloga da, kada pređemo sa cveta na čoveka, ili sa naselja dabrova na ljudski grad, napustimo metod koji je do sada bio tako koristan, i tražimo drugi metod u domenu metafizike“ (Kropotkin 1995, 54). Stara podela na domene „fenomena u vremenu i prostoru“ (fizika) i „mentalne fenomene“, koje možemo posmatrati samo „u vremenu“, oličena u filozofima poput Kanta, dovela je do zamućenja znanja o društvu i potrebno ju je napustiti, kako bismo došli do jasnih i utemeljenih uvida (Kropotkin 1995, 37). Predrasude klase koja živi lagodno biće odagnane kada se i društvene pojave budu posmatrale rigoroznim naučnim sredstvima.

Kropotkin, dakle, nije bio pripadnik onog pogleda na nauku koji se danas označava terminom *teorijski anarhizam* i posebno je oličen u tvrdnjama Pola Fajerabenda (Feyerabend 1975), da istraživanje ne sme biti sputano unapred postavljenim strogim principima i pravilima (Fiala 2021). Naprotiv, smatrao je da je razvoj nauke do njegovog vremena nedvosmisleno pokazao da postoje načini da se i o pojavama u društvu govori sa pozitivističkom sigurnošću. Pa ipak, svoj detaljni pregled tog razvoja počinje konstatacijom da naučnici dele predrasude klase kojoj većinom pripadaju, približavajući se tako nekim drugim stavovima o mogućnostima i ograničenjima objektivnosti istraživača (up. Babić 2018). Govori o izvorima tih predrasuda, koje jasno locira u domen religije i crkve (Kropotkin 1995, 47), a u konkretnom slučaju Herberta Spensera tvrdi da je on bio „sasvim nesposoban da razume poštovanje koje divljak ima za svoje pleme“, jer je nesporazum „tim veći kada je Englez primoran da se bavi onima koji su opisani kao inferiorne rase“ (Kropotkin

² „Počeli su prikupljanjem činjenica, a kada su se otiskivali u generalizacije, pribegavali su indukciji. Ponekad su postavljali hipoteze... . Gledali su na njih kao na pretpostavke koje omogućavaju privremeno objašnjenje, kao i dalje istraživanje; ali ove pretpostavke nisu bile prihvaćene pre nego što su primenjene na mnoštvo činjenica i objašnjene na teorijski, deduktivan način; i nisu se smatrale prirodnim 'zakonima' – odnosno, dokazanim generalizacijama – sve dok nisu pažljivo verifikovane i dok uzroci njihove stalne tačnosti nisu objašnjeni“ (Kropotkin 1995, 20–21).

1995, 44). S druge strane, kada su stege religije popustile posle revolucionarnih pokreta koji su 1848. godine prohujali Evropom, „*Darvin i Volas mogli su hrabro da iznesu svoje jeretičko mišljenje*“ (Kropotkin 1995, 38). Drugim rečima, Kropotkin je na konkretnim primerima jasno uviđao međuzavisnost pozicije istraživača u širem društvenom kontekstu i njegovih naučnih zaključaka, uključujući i samog Darvina i okolnosti pod kojima je formulisana njegova teorija evolucije.

Okosnica Kropotkinovog pogleda na svet presudno zavisi od njegove argumentacije protiv prirodne neminovnosti eliminacije slabijih. Iako je i danas ova ideja široko shvaćena kao nužan element Darwinove teorije, ona zapravo mnogo više duguje Spenserovim tvrdnjama. O tome u *Uzajamnoj pomoći* Kropotkin kaže:

„*Sa Darwinovom teorijom dogodilo se ono što se uvek događa sa teorijama koje su na bilo koji način bitne za ljudske odnose. Umesto da je prošire u skladu sa njegovim sopstvenim nagoveštajima, njegovi sledbenici su je još više suzili. ... redukovali su njegov pojam borbe za opstanak do njegovih najužih granica. Oni su došli do zamisli životinjskog sveta kao sveta neprestane najužih borbe između poluizgladnelih jedinki, žednih krvi drugih jedinki. Postigli su to da savremena literatura odjekuje ratnim pokličom 'teško pobeđenima', kao da je to bila poslednja reč moderne biologije*“ (Kropotkin 2017, 21, podvukla S.B).

Tekst „*Teorija evolucije i uzajamna pomoć*“, objavljen 1910. godine u časopisu *The Nineteenth Century and After* (Kropotkin 1995, 117–138), u celosti je posvećen tome da pokaže kako je došlo do ovog pogrešnog razumevanja Darwinove teorije. Zasniva se ne samo na analizi Darwinovih objavljenih tekstova, već i njegove prepiske sa savremenicima, kao što su Lamarck (Jean-Baptiste Lamarck, 1744–1829) i Lajl (Charles Lyell, 1797–1875). Kropotkin prati genezu njegovog razumevanja *prirodne selekcije* i uticaj Maltusovih (Thomas Robert Malthus, 1766–1834) ideja o nužnosti opstanaka bolje prilagođenih jedinki (Kropotkin 1995, 119–120). Ipak, na osnovu pažljivog čitanja čitavog niza Darwinovih tekstova, tvrdi da je vremenom „*maltusijanska borba za individualnu nadmoć*“ (Kropotkin 1995, 117–118) igrala sve manju ulogu u njegovoj teoriji i da je postepeno sve veću pažnju posvećivao pritiscima životne sredine – njenoj *direktnoj akciji* (Kropotkin 1995, 130) i različitim načinima adaptacije, pa je tako čak i u *Poreklu čoveka* priznavao dominantnu ulogu društvenosti za opstanak vrste suočene sa spoljnim pritiscima (Kropotkin 1995, 117). Drugim rečima, Kropotkin je nastojao da u punoj meri razvije „*Darvina bez Maltusa*“ (Todes 1989), kako su to činili njegovi prethodnici u ruskoj prirodnjačkoj tradiciji, gde su ideje o prirodnoj selekciji bile rado prihvaćene, ali su „*maltusijanske*“ pretpostavke shvatane kao odjek pogleda na svet koji je preovlađivao u Velikoj Britaniji tog vremena (McKay 2008).

Pouke

Iako Kropotkin piše o pitanju od presudnog značaja za čitav njegov naučni rad, u ovom postupku detaljnog razmatranja *geneze* jednog naučnog stava i kontekstualizovanja u odnosu na društveni trenutak i mrežu savremenika, on je daleko bliži strategijama koje danas koriste sociolozi nauke (Babić 2018), nego *induktivno-deduktivnom metodu*, za koji je eksplicitno tvrdio da je jedini ispravan put formiranja relevantnog znanja. Zato se vredi još jednom vratiti na njegovu osnovnu nameru: da *naučnim sredstvima* opovrgne elemente teorije koja je „bitna za ljudske odnose“. Činjenica da je uzoran put za dostizanje ovog cilja tražio u domenu prirodnih nauka ne treba da čudi, s obzirom na to da je istoj strategiji pribegavao čak i Frojd, kada je postavljao temelje psihoanalize kao legitimnog polja znanja i dokazivao da su njegovi postulati jednako naučni kao i oni kojima se služe fizičari (Weinert 2009, 191 i dalje). Jednako tako su i arheolozi poput Luisa Binforda smatrali da je potrebno ustrojiti istraživanje prema logičko-pozitivističkim normama, kako bi se podigao ugled arheološkog znanja (Babić 2018, 118). Početkom 20. veka, u vreme kada su prirodne nauke zaista uživale autoritet u javnom prostoru, ovakva strategija je razumljiva. Međutim, danas, kada širok naučni konsenzus o tako važnom pitanju kao što su klimatske promene ne dovodi do jasne, odlučne i sinhronizovane društvene akcije, čini se da je potrebno tražiti druge načine da naučnici povrate ugled u javnosti i doprinesu boljitku svih na efikasniji način. Kropotkinov pogled na svet nam ukazuje na jedan mogući korak u tom pravcu.

Njegov prvi metodološki savet glasi da je naučno istraživanje plodonosno ako ima jasan cilj, uobličen u jednostavno pitanje od značaja za čitavu zajednicu (Kropotkin 1995, 55). Vraćamo se, dakle, na pitanje koja su arheološka znanja relevantna za svet u kojem danas živimo i na koji način. Prateći Kropotkinov trag do Dejvida Grebera – još jednog anarhiste čije su istraživačka i društvena biografija suštinski isprepletene, odgovor počinje sa uviđanjem da su nam „*pod prstima alati koji su od ogromne važnosti za ljudsku slobodu*“ (Graeber 2004, 105). Greberov poslednji projekat, koji spaja arheološka i antropološka sredstva, jasno odjekuje Kropotkinovim idejama i u uvodnom poglavlju kaže: „... ova knjiga je potraga za pravim pitanjem. Ako 'šta je poreklo nejednakosti?' nije to pitanje, šta bi onda to trebalo da bude?“ (Graeber and Wengrow 2021, 25). Moglo bi se reći da je ovo pitanje oduvek bilo visoko na listi prioriteta svih društvenih i humanističkih disciplina, te da je nepotrebno ponovo mu se vraćati. Međutim:

„Istraživači prošlosti prikazuju 'poreklo' ili evoluciju nejednakosti, obično koristeći arheološke i antropološke podatke kao osnov za argumentaciju, kao da je u pitanju nameran, neizbežan, važan korak ka razvoju države, implicitno postavljene kao vrhunac ljudskih političkih i ekonomskih dostignuća. Anarhističke

arheologije odbacuju ideju o hijerarhiji kao pozitivnom ili neminovnom evolutivnom ishodu koji je u osnovi puta prema civilizaciji. Umesto toga, mi predlažemo radikalnu promenu pravca prema arheologijama jednakosti. Predlažemo arheologiju koja slavi mnoštvo načina na koje su se ljudska bića aktivno opirala i suprotstavljala hijerarhijskim društvenim rešenjima“ (Black Trowel Collective 2024, 531).

Veoma bogata literatura koja govori o problemima pristupa koji društva zakonomerno smešta na lestvici razvoja ne može biti sažeta na ovom mestu (*up. Pluciennik 2005*). Vredno je, međutim, napomenuti da se u istorijskim osnovama arheologije nalazi upravo ideja da je ultimativni cilj istorijskog toka da se dosegne moderna država, kao najviše uređeno stanje ljudskih odnosa (Thomas 2004, 96 i dalje). Konceptualne osnove discipline se dugo i temeljno preispituju, pa Hobsova objašnjenja, koja su bila neupitna u ranom modernom dobu, više nisu referenca kojoj se pribegava. Ipak, slika o *prirodnom stanju* haosa i *borbi svih protiv svih*, kao i predstava o nužnosti autoriteta koji obezbeđuje „normalno“ funkcionisanje društva prisutne su u javnosti daleko više nego preispitivanja kojima su arheolozi i antropolozi podvrgli sopstvena znanja. Razlog ovakvog stanja može se tražiti u prividnoj *naučnosti* koju još uvek uživa predstava o *borbi za opstanak* kao *prirodnom zakonu*, zaklonjena iza autoriteta Čarlsa Darvina. Može biti plodonosno da arheolozi razmotre i druge ideje o zakonitostima u prirodi i društvu. Zato ovde predlažem zaokret prema ideji Petra Kropotkina, da je najjači zakon opstanka *uzajamna pomoć*.

Prelivanje ideja između prirodnih i društvenih nauka odvija se neprekidno i sa različitim ishodima. Arheolozi su u svojoj istraživačkoj praksi iskusili značajne pomake kada se ovaj interdisciplinarni transfer odvijao uz posebnu pažnju posvećenu epistemičkim implikacijama (Chapman and Wylie 2016). Na drugoj strani, nekritičko preuzimanje tehnika, postulata i zaključaka formiranih u drugim disciplinarnim situacijama može da vodi i veoma lošim rezultatima (Babić 2022, 2023). Stoga je važno imati u vidu da prenošenje zaključaka stečenih posmatranjem životinja na društveni život ljudi može imati različite ishode i da se Kropotkinov rad može smatrati pretečom različitih pravaca istraživanja (McKay 2008), pa i onih koji pokreću žustre debate među stručnjacima, ali i u javnom prostoru, kao što je to slučaj sa istraživačkim strategijama koje se označavaju terminima *socijalna biologija* i *evolutivna psihologija* (Dupré 2003; Driscoll 2022). Detaljno razmatranje ovog račvanja prevazilazi mogući obim ovog teksta, ali je važno napomenuti da je ključno polje debate pitanje u kojoj meri je društveni život ljudi uslovljen njihovom evolutivnom prošlošću i biološkim karakteristikama koje iz toga proizilaze (Dupré 2003, 77–98). Ukoliko se prihvati stanovište *genetskog determinizma* i *borbe za opstanak* koja je upisana u našu *prirodu*, postaju moguća opravdanja čitavog niza *društvenih* pojava koje utvrđuju nejednakosti i isključivanja (McKay 2008). Korisno je podsetiti se da

su ove implikacije Maltusovih ideja u nekim akademskim sredinama bile prepoznate još krajem 19. veka (Todes 1989), te da ih je sam Kropotkin isticao u svojoj kritici Spensera. Ukoliko se, međutim, princip *uzajamne pomoći* shvati kao ukidanje ograničenja koje nam nameće dihotomija priroda/kultura i kao prožimanje svetova ljudi, životinja i biljaka, arheolozi mogu biti na dobrom putu da razreše epistemičku dilemu o tome jesu li našem istraživačkom zadatku primerenija sredstva prirodnih ili društvenih nauka. Ako poslušamo savet Petra Kropotkina, naše istraživanje biće plodonosno ako je vođeno „jednostavnim, dobro postavljenim pitanjem“:

„Koje društvene forme najbolje obezbeđuju u određenim društvima, i među ljudima uopšte, najveću opštu sreću i otud najviši stepen vitalnosti? Za koje oblike društva je najverovatnije da će omogućiti da opšta sreća narasta i razvija se u kvantitetu i kvalitetu, odnosno da će postati savršenija i raznovrsnija?“ (Kropotkin 1995, 55).

Arheolozi već poseduju sredstva da se suoče sa ovim pitanjem i kroz istoriju discipline nalazili su vredne odgovore. Ostaje da nastavimo tim putem i da odlučno prigrlimo svoj položaj istraživača jednako nadležnih za pitanja tradicionalno vezana za polja prirodnih i društvenih nauka. Na taj način, arheologija može da pruži uvid u različita rešenja za brojne probleme sadašnjosti, od klimatskih promena do rastuće društvene nejednakosti. Takođe, može postati ključno polje u interdisciplinarnoj razmeni, kako u smislu znanja koje proizvodi, tako i kao plodan teren za brušenje epistemičkih alata podjednako relevantnih za sve oblasti istraživanja. Rezultat može biti i delotvorniji položaj u širokom društvenom dijalogu.

Reference

- Albrecht, Glenn A. 2016. „Exiting the Anthropocene and Entering the Symbiocene“. *Minding Nature* 9 (2): 12–16.
- Babić, Staša. 2018. *Metaarheologija – Ogled o uslovima znanja o prošlosti*. Beograd: Klio.
- Babić, Staša. 2019. „Arheološka stratigrafija, ravna ontologija i tanka deskripcija. Beleška o (inter)disciplinarnom dijalogu.“ *Etnoantropološki problemi* 14 (3): 811–831.
- Babić, Staša. 2022. „Teaching STEM in Archaeology – Notes from a Devil’s Advocate“. In *STEM in Heritage: Procedures, Methods, and Teaching*, edited by Jasna Vuković, 83–90. Belgrade: Faculty of Philosophy.
- Babić, Staša. 2023. „Archaeological programmes. Notes on Epistemic Diversity“. In *Quo vadis archaeologia?*, edited by Predrag Novaković, 9–20. *Ars & Humanitas* XVII (2). Ljubljana: Faculty of Philosophy.
- Babić, Staša and Monika Milosavljević, eds. 2023. *Archaeological Theory at the Edge(s)*. Belgrade: Faculty of Philosophy.
- Bandović, Aleksandar. 2025. *Ispod zemlje i iznad nje: Miodrag Grbić – kustos i arheolog*. Beograd: Narodni muzej.

- Black Trowel Collective – Aris Politopoulos, Catherine J. Frieman, James L. Flexner and Lewis Borck. 2024. „An Anarchist Archaeology of Equality: Pasts and Futures Against Hierarchy“. *Cambridge Archaeological Journal* 34 (4): 531–545. <https://doi.org/10.1017/S0959774323000483>
- Boyd, Robert and Peter Richerson. 1985. *Culture and the Evolutionary Process*. Chicago: University of Chicago Press.
- Chapman, Robert and Alison Wylie. 2016. *Evidential Reasoning in Archaeology*. London: Bloomsbury Academic.
- Chartier, Gary and Chad Van Schoelandt, eds. 2020. *The Routledge Handbook of Anarchy and Anarchist Thought*. London, New York: Routledge.
- Currie, Adrian. 2018. *Rock, Bone, and Ruin: An Optimist's Guide to the Historical Sciences*. MA: The MIT Press.
- Driscoll, Catherine. 2022. „Sociobiology“. In *The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Summer 2022 Edition)*, edited by Edward N. Zalta. <https://plato.stanford.edu/archives/sum2022/entries/sociobiology/>
- Dupré, John. 2003. *Darwin's Legacy. What Evolution Means Today*. Oxford: Oxford University Press.
- Đinđić, Zoran. 1984. „Petar Kropotkin – nepomućena vera u samoorganizovanje naroda“. U P. Kropotkin. *Anarhizam i moral*, 237–266. Beograd: Prosveta.
- Fiala, Andrew. 2021. „Anarchism“. In *The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Winter 2021 Edition)*, edited by Edward N. Zalta. <https://plato.stanford.edu/archives/win2021/entries/anarchism/>
- Feyerabend, Paul. 1975. *Against Method: Outline of an Anarchist Theory of Knowledge*. London: Verso.
- Galison, Peter. 2010. „Trading with the Enemy“. In *Trading Zones and Interactional Expertise*, edited by Michael E. Gorman, 25–52. Cambridge, MA: MIT Press.
- Graeber, David. 2004. *Fragments of an Anarchist Anthropology*. Chicago: Prickly Paradigm Press.
- Graeber, David and David Wengrow. 2021. *The Dawn of Everything. A New History of Humanity*. London: Allen Lane.
- Harari, Yuval Noah. 2014. *Sapiens. A Brief History of Humankind*. London: Vintage Books.
- Harris, Oliver J. T. and Craig N. Cippola. 2017. *Archaeological Theory in the New Millennium*. London: Routledge
- Higham, Tom. 2021. *The World before Us. The New Science Behind Our Human Origins*. New Haven: Yale University Press.
- Kropotkin, Peter. 1974. *Fields, Factories and Workshops Tomorrow*. London: Allen & Unwin.
- Kropotkin, Petar. 1984. *Anarhizam i moral*. Beograd: Prosveta.
- Kropotkin, Peter. 1995. *Evolution and Environment*. Montreal, New York, London: Black Rose Books.
- Kropotkin, Petar. 2017. *Uzajamna pomoć. Faktor evolucije*. Novi Sad: Mediterran.
- Kropotkin, Petar Aleksejevič. 2021. *Zapisi jednog revolucionara*. Beograd: Lom.
- Kuzmanović, Zorica. 2023. „Self-reflexive turn to ontological debates in archaeology“. In *Archaeological Theory at the Edge(s)*, edited by Staša Babić and Monika Milosavljević, 55–70. Belgrade: Faculty of Philosophy.

- Layton, Robert. 2006. *Order and Anarchy. Civil Society, Social Disorder and War*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lewens, Tim and Andrew Buskell. 2003. „Cultural Evolution“. In *The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Summer 2023 Edition)*, edited by Edward N. Zalta and Uri Nodelman. <https://plato.stanford.edu/archives/sum2023/entries/evolution-cultural/>
- Long, Roderick T. 2020. „The Anarchist Landscape“. In *The Routledge Handbook of Anarchy and Anarchist Thought*, edited by Gary Chartier and Chad Van Schoelandt, 28–38. London, New York: Routledge.
- McKay, Iain. 2008. Mutual Aid: An Introduction and Evaluation. <https://anarchism.pageabode.com/mutual-aid-an-introduction-and-evaluation/>
- Millstein, Roberta L. 2024. „Evolution“. In: *The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Spring 2024 Edition)*, edited by E. N. Zalta and U. Nodelman. <https://plato.stanford.edu/archives/spr2024/entries/evolution/>
- Morris, Brian. 2002. „Kropotkin’s Ethical Naturalism“. *Democracy & Nature* 8 (3): 423–437.
- Novaković, Predrag, ed. 2023. *Quo vadis archaeologia? Ars & Humanitas XVII* (2). Ljubljana: Faculty of Philosophy.
- Palavestra, Aleksandar. 2020. *Usamljeni arheolog. Terenski metod Miloja M. Vasića*. Beograd: Filozofski fakultet.
- Pinker, Steven. 2002. *The Blank Slate: The Modern Denial of Human Nature*. London: Penguin Books.
- Pluciennik, Mark. 2005. *Social Evolution*. London: Duckworth.
- Ransijer, Žak. 2017. *Mržnja prema demokratiji*. Loznica: Karpos.
- Sapp, Jan. 2003. *Genesis: The Evolution of Biology*. Oxford: Oxford University Press.
- Shanks, Michael and Randal McGuire. 2000. „The craft of archaeology“. In *Interpretive Archaeology*, edited by Julian Thomas, 56–70. London: Leicester University Press.
- Stoczkowski, Wiktor. 1996. *Explaining Human Origins: Myth, Imagination and Conjecture*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tilley, Christopher. 1989. „Archaeology as socio-political action in the present“. In *Critical Traditions in Contemporary Archaeology*, edited by Valerie Pinsky and Alison Wylie, 104–116. Cambridge: Cambridge University Press.
- Todes, Daniel. 1989. *Darwin without Malthus: the Struggle for Existence in Russian Evolutionary Thought*. Oxford: Oxford University Press. <https://archive.org/details/darwinwithoutmal0000tode/page/n7/mode/2up>
- Tsing, Anna. 2015. *The Mushroom at the End of the World: On the Possibility of Life in Capitalist Ruins*. Princeton: Princeton University Press.
- Weinert, Friedel. 2009. *Copernicus, Darwin & Freud: Revolutions in the History and Philosophy of Science*. Oxford: Blackwell.
- Woodcock, George. 1975. *Anarchism. A History of Libertarian Ideas and Movements*. Harmondsworth: Penguin Books.
- Woodcock, George. 1995. „Introduction“. In Peter Kropotkin. *Evolution and Environment*, 1–7. Montreal, New York, London: Black Rose Books.
- Žakula, Sonja. 2013. „(Ne) razumeti Darvina: evolucija i konstrukcija granice između ljudi i životinja“. U *Kulturna prožimanja: antropološke perspektive*, uredila Dragana Radojičić, 31–50. Beograd: Etnografski institut.

Staša Babić

Department of Archaeology,
Faculty of Philosophy, University of Belgrade
stasa.babic@gmail.com

“Not to Forget Kropotkin!”

Once more on interdisciplinary exchanges

Archaeology has always been a field of investigation equally concerned with both *natural* and *social* phenomena. This position poses specific epistemic problems, that have been the subject of fierce debates. On the other hand, over the last decades the social relevance of archaeology has been questioned. Here the solution is advocated of archaeology as an integrated research program, equally devoted to both *natural* and *cultural* phenomena, with the aim to reflect on alternative solutions for the crises of the contemporary world. The life and work of Peter Kropotkin, a naturalist and a revolutionary, is offered as an inspiration in this direction.

Keywords: archaeological epistemology, socially relevant knowledge, nature/culture, evolution, anarchism

« Ne pas oublier Kropotkine ! »

Encore une fois sur les emprunts interdisciplinaires

L'archéologie comprend l'étude des phénomènes qui, selon la classification académique traditionnelle, relèvent à la fois des sciences naturelles, des sciences sociales et des disciplines humanistes. Cette circonstance pose des problèmes épistémologiques spécifiques et conduit inévitablement à la nécessité de réfléchir aux interactions interdisciplinaires. Par ailleurs, se pose la question de la pertinence sociale du savoir archéologique et des finalités de la recherche. Cet article propose une approche de la recherche archéologique fondée sur une vision du monde comme une unité, constituée à la fois de phénomènes naturels et sociaux, dans une quête de solutions alternatives aux problèmes du monde contemporain. La vie et l'œuvre de Pierre Kropotkine, naturaliste et révolutionnaire, offrent l'inspiration dans cette perspective.

Mots-clés: épistémologie archéologique, savoir socialement pertinent, nature/culture, évolution, anarchisme

Primljeno / Received: 22.07.2025.

Prihvaćeno / Accepted for publication: 21.08.2025.